

ПІДГРУНТЯ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ В. ДАЛЯ: ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

Мова – феномен культури, що відтворює ментальність народу, джерело енергетичного коду кожного етносу. Мовна картина світу послідовно віддзеркалює світогляд людини, репрезентує світорозуміння, світобачення і світовідчуття кожного етносу. Жодну лінгвістичну проблему не можна розв'язати, якщо мовознавство не підніметься до розуміння мови як «діяльності духу». У процесі аналізу етнокультурної лексики найпоширеніше виявляється можливість побачити національно-культурну специфіку того чи того етносу. Важливе місце посідає така лексика в словнику В. Даля, який активно фіксує українізми, насамперед екзотизми. В українському мовознавстві словник В. Даля недостатньо досліджений в аспекті врахування донорської функції української мови, що внесла в російську мову чимало лексичних і фразеологічних одиниць унаслідок відповідної метисації, контактів. Своєрідність розглянутого словника виявляється саме в репрезентації національно-культурної специфіки, національного компонента, що входить у структуру лексичного значення слова, відтворюючи відповідні конотації. Лексикограф послідовно доводить, що мова народу тісно пов'язана з його життям, відображає контакти із сусідніми народами та їхніми мовами, відповідно запозичуючи мовні одиниці, серед яких і українізми.

Ключові слова: екзотизм; запозичення; словник В. Даля; національно-культурна специфіка; українізм.

У мовознавстві ХХІ ст. актуальною залишається наукова парадигма, у межах якої мову розглядають як культурний код нації, а не тільки як засіб пізнання та комунікації. Існують багатоаспектні наукові підходи, що синтезують антропоцентричне, аксіологічне, лінгвокультурологічне та когнітивно-семіологічне дослідницьке спрямування. Методологічне положення лінгвістики про взаємозв'язок між мовними та ментальними одиницями утверджено в працях класиків лінгвістики, зокрема В. фон Гумбольдта, О. Потебні, Е. Сепіра, Б. Уорфа, Д. Лихачова та ін. Питання взаємодії мови, народної свідомості та культури висвітлені й у напрацюваннях сучасних мовознавців: Н. Арутюнова, М. Алефіренко, Ф. Бацевич, К. Голобородко, В. Жаворонок, Т. Космеда, О. Кубрякова, Л. Лисиченко, О. Маленко, В. Маслова, В. Мокієнко, Р. Павіленіс, О. Селіванова, Ю. Степанов, Й. Стернін, В. Телія, В. Топоров та ін.

Мета цієї статті – показати, як класичне методологічне положення лінгвістики про взаємозв'язок мови з «духом народу» відтворене в лексикографічному шедеврї ХІХ ст. В. Даля, що спроектовано на факт запозичення в російську мову українізмів унаслідок відповідних мовних контактів, що не було ще предметом окремого дослідження, у чому вбачаємо й новизну цієї наукової розвідки.

Об'єкт дослідження – українізми російської мови, зафіксовані в тлумачному словнику В. Даля.

Лексикограф В. Даль був і письменником, і етнографом, і культурним діячем. Його діяльність пов'язана з Україною. В історію російської літератури він увійшов під псевдонімом Козак Луганський, що безпосередньо вказує на його зв'язок з Україною.

«Толковый словарь живого великорусского языка» В. Даля тривалий час залишається найпопулярнішим і

найпоширенішим джерелом етнографічних, фольклорних та деякою мірою й історичних матеріалів лінгвокультурного простору Російської імперії, у склад якої в ХІХ ст. входила й Малоросія, як її офіційно називали в царській Росії.

До складу зазначеного словника, як показує авторський аналіз, увійшли численні лексичні елементи, що репрезентують український лінгвокультурний простір.

Фундаментальна засада сучасних лінгвокультурологічних досліджень базується на тому, що в пізнанні довкілля мова відіграє важливу роль, оскільки вона пояснює світ, інтерпретує його, а не безпосередньо відображає. Кожна мова фіксує своєрідне народне світобачення того чи того поняття, реалії, предмету. Вона є посередником між зовнішнім світом та людиною. Загальновідомим є твердження В. фон Гумбольдта про те, що кожна мова утворює тканину, зіткану з понять та уявлень певної частини людства: «разом з рідною мовою ми сприймаємо ніби частинку нашої самості» [2, с. 80].

В аспекті сказаного актуалізується й учення В. фон Гумбольдта про форму в мові. Форма, а не матерія є сутністю мови. Усе в мові (і фонетика, і граматики, і лексика) відображає її форму. Для виявлення форми мови необхідно її системно вивчати. Це вчення згодом розвинули та доповнили О. Потебня і Ф. де Соссюр.

В. фон Гумбольдт розрізняє зовнішню (звукову, граматичну і т. д.) і внутрішню форми. Внутрішня форма мови – це спосіб, яким категорії мислення активізуються в мові. Внутрішня форма своєрідна для кожної конкретної мови і втілюється в її зовнішній формі. Вона, по-перше, відрізняє одну мову від іншої (внутрішня форма кожної мови є неповторною), а, по-друге, фіксує особливості національного світобачення.

Згодом ці положення поглибили Е. Сепір та Б. Уорф, довівши, що процеси сприйняття й мислення зумовлені етноспецифічними особливостями структури мови. Названих дослідників і уважають фундаторами методологічних засад етнолінгвофілософії [1, с. 57].

В. фон Гумбольдт наголошував, що мовознавство не вирішить жодної проблеми, якщо не підніметься до розуміння мови, як «діяльності духу». Він трактував поняття «народний дух» як комплекс інтелектуальних цінностей народу, його духовну своєрідність. Учений вивів лінгвокультурну формулу: мова народу є його дух, а «дух народу» є його мова [3, с. 37].

Уважається, що за ступенем розвитку мови можна судити про ступінь інтелектуального розвитку народу – носія відповідної мови: народ, «який більше від інших обдарований природою і який перебуває у сприятливіших умовах порівняно з іншими повинен отримати найдосконалішу мову» [3, с. 127].

На сьогодні доведено, що поняття «мова», «народ», а також «мова» і «культура» є нероздільними. Мова – надбання народу, а народ – спільність, що розмовляє однією мовою. Мова невіддільна й від культури. Вона тісно пов'язана з духовним розвитком людства, відображає розвиток культури кожної нації. Мова закладена в самій природі людини. Саме тому в сучасному мовознавстві ідеї В. фон Гумбольда, О. Потебні, як і думки про це В. Даля, не втратили актуальності.

Головним у лексикографічній та теоретичній роботі В. Даля є погляд на мову як на відображення сутності народу, його душі. В. Даля високо цінують не тільки як практика-збирача слів, але і як лексикографа-теоретика. Саме за укладання розглядуваного словника його обрали почесним академіком РАН та присудили премію М. Ломоносова. Його науковий світогляд та рівень лінгвістичної компетенції був дуже високий. Він нічим не поступався відомим науковцям, хоч В. Даль і не мав спеціальної філологічної освіти.

Перші теоретичні висловлювання В. Даля про мову та причини її «викривлення» викладено в статті «Про авторство російського народу», написаної німецькою мовою. Тут власна творчість російського селянина протиставляється лінгвокреативності високоосвічених людей. На думку В. Даля, саме освічені мовні особистості, що репрезентують престижні професії, є «незрілим плодом, що виріс з іноземного зерна». Їхня мовна свідомість моделює «неврівноважені, нерідні, розмиті образи, що зразу після народження приречені на смерть». Про це писав й Іван Франко у статті «Вишукане красномовство» («*Vel parlar gentil*»), де він високо оцінює «живе» мовлення простого селянина та протиставляє його «сухому» мовленню інтелігенції: «стикаючись з селянином, наш інтелігент аж надто часто приходиться у таке положення, що мусить відчувати глибоку різницю між тим способом ведення розмови, до якого привчила його школа та важкий новочасний розвій громадського і економічного життя, і тим способом, якого держиться мужик. Усе се відчуваємо не раз, але нікому не приходиться у голову застановитися ближче над секретом того мужицького діалогу, над тим, що різнить його від нашого» [8, с. 8].

В. Даль розмежовує поняття «літературна мова» та «діалект». Володимир Іванович збирав слова все своє

життя, уважаючи, що мета російської лексикографії – створення словника «живої» російської мови. Цей словник повинен був би складатися з 5 розділів під загальною назвою «Словар русского языка, по всем наречиям». План розвитку російської лексикографії, виокремлення основних принципів її розробки та призначення входили до опису частин словника, зокрема в «Общий русский словарь» повинні були ввійти всі слова «старовинної, писемної та повсякденної мови, наукові вислови, ремісничі, промислові, місцеві та обласні вирази, зокрема й церковні – всі без винятку в загальному алфавітному порядку, із зазначенням, до якого з цих розрядів належить слово, та найкоротше пояснення з покликом на п'ятий розділ [Див.: 4, с. XXI]. Слова повсякденної російської мови з більш повним тлумаченням усіх значень та з прикладами мали бути зафіксовані в «Словаре великорусском». Вони повинні були містити коротку граматичну довідку, а також роздуми про говірки, з позначенням території, на якій вони вживаються. В. Даль уявляв собі словник як настільну книгу кожної освіченої людини. Він думав, що лексикографічну працю варто доповнити «словником науки, мистецтва, ремесла», оскільки «промисли рідної мови значно розвинуті в... народі, як необхідна приналежність домашнього та життєвого побуту; ось чому словники <...> не повинні бути відділені від загального словника народної мови» [5, с. XLII].

Як і в культурі, так і в мові того чи того народу, важко визначити обсяг категорії «національне». «Національні особливості – достовірний факт. Не існують тільки якісь єдині у своєму роді особливості, властиві тільки окремому народу, культурі, тільки окремій нації, тільки окремій країні. Уся сутність лише в певній їхній сукупності та кристалічно неповторній будові цих національних та загальнонаціональних рис. Заперечувати існування національного характеру, національної індивідуальності – означає робити світ дуже нудним та сірим», – так писав акад. Д. Лихачев [5, с. 64] (переклад мій. – Г. Н.).

Своєрідність словника В. Даля й виявляється найбільше в національно-культурній специфіці. Вона виражена і в типологічних особливостях нормативно-стилістичної системи та врахуванні комунікативної поведінки. Лексикограф доводить, що мова народу безпосередньо пов'язана з народним життям. Всі подробиці народного побуту фіксуються в слові. Національно-культурна специфіка слова виявляється в його семантичній структурі, очевидно, має місце сема національної приналежності, а також у прагматиці, різного типу конотаціях, що виявляється в процесі функціонування відповідного слова.

Основним в аналізі етнокультурної лексики є, вочевидь, орієнтація на національно-культурну специфіку. Така лексика займає чільне місце в словнику В. Даля.

Серед лексикографічних видань особливо цінними вважають лінгвокультурологічні словники, що акумулюють і репрезентують у мові національну мовну картину відповідного народу. У російській лексикографії культурно-мовна традиція яскраво втілена саме в «Толковом словаре живого великорусского языка» В. Даля, що у свій час був новаторським, оскільки

базувався не на російській літературній мові, а на живому мовленні. Матеріалом для нього служили не різноманітні книжкові джерела, а народна так звана «великоруська мова» у всьому її розмаїтті та єдності. Саме словник В. Даля вперше через призму діалектної лексики відобразив російську народну, передусім селянську, стихію, звернувся до фольклорно-етнографічних джерел і збагатив уявлення про російськомовну картину світу, зібравши разом цінності культури, що закладені в російських прислів'ях, приказках, загадках, звичаях, народній міфології. Цей пам'ятник словесності загальнонаціонального масштабу залишився унікальним явищем як в російській, так і у світовій лексикографії.

Однак українське мовознавство недооцінювало роль зазначеного словника для репрезентації української мови, її запозичувального потенціалу, впливової сили. Для української науки особливо цінним є те, що в словнику В. Даля зафіксована чимала кількість українізмів, про що свідчать спеціальні помітки – з *малор.*, *зап.* і под. У процесі пояснення та тлумачення, лексикограф пропонує додаткову інформацію про функціонування слова, його прагматику, додаючи широку палітру усталених виразів, паремій, у склад яких входить відповідна лексема. Так, наприклад, подаючи тлумачення до лексеми *чебот* В. Даль, додає прислів'я, порівн.: «**ЧЕБОТ** м. чеботы и чеботья мн. южн. зап. местами и сев. вост. сапоги; | мужская и женская обувь, высокий башмак, по щиколотки, ботики с острыми кверху носками; | сев. женские коты, чакчуры с каблуками, иногда с медными закаблущьями. Ой, чок, чок, чеботочки, здравствуйте, милье дружочки! песня. Чеботный, чеботной, чеботовой, к чеботам относящ. | Чеботной сущ. м. вят. перм. сиб. чеботарь м. новг. вологодск. твер. ниж. сапожник. | Чеботная сущ. ж. стар. чеботарная, чеботарня ж. сапожная рабочая, мастерская, где шьют чеботы. Чеботарный нож, клепик. Чеботарев прибор. Чеботарить, чеботарничать, сапожничать, башмачничать. Чеботаренье, чеботарничанье, действ. по глаг. Чеботары м. мн. пск. всякая кожаная обувь и черевичи. Чеботарка астрах. башмачница. Знай, чеботарь, свое кривое голенище! Чеботина, халява, голенище» [4, с. 109].

У процесі опису слова «*свита*» лексикограф подає його етимологію, зразки вживання в російському мовленні й окремо в українській мові, порівн.: «**СВИТА**, свитка ж. (вероятно от свивать, в знач. кутать, одевать) верхняя, широкая долгая одежда вообще. Совлек свиту свою, даде нищему, и бысть наг, Мин. Свитка сера, да воля своя. | Малорос. Широкая, долгая запашная одежда, без перехвата, обычно с видлогою, кобеняком, кобкою, куколем» [6, с. 148]. Як бачимо, у словнику відображено етнографізми української культури.

За лексикографічним виданням В. Даля можна скласти народний календар, репрезентувати народні звичаї, описати національні традиції. Під час аналізу такого матеріалу натрапляємо й на українізми, зокрема це *вертеп*, *коледа*, *побратися*. Лексикограф ретельно добирає слова-синоніми, використовує яскравий ілюстративний матеріал.

У цьому словнику подано енциклопедичну інформацію, проте вона більш повна, ніж зазвичай міститься в енциклопедичних словниках, наприклад: «**РУЖЬЕ** ср. оружие вообще, особ. стрельное. У них никакого ружья нет, нечем оборониться. | Двуручное стрельное оружие, состоящее из ствола, замка, ложи и прибора. Верхний конец ствола дуло, нижний казенная, в ней камера, которая заделана казенником или хвостовиком; сбоку запал, затравка, к ней прилегают полка кремневого замка, либо в нее ввернут, стержень, бабка или пистон, на который надевается капсулька, колпачок (неправильно пистон же). В замке отличают: доску, курок, боевую пружину, колесцо, собачку или спуск, и привертные винты. Ложа вся из одного дерева, но различают: приклад, колено, и корыто, в котором лежит ствол. Прибор: подприкладник; личинка супротив замка; скоба, покрывающая спуск, трубка для шомпола, иногда гайки; на стволе: мишень и мушка или прицел. Ремень или тесьма на ружье, погон; крепится он за антапки. Ружье гладкоствольное или дробовик, и нарезное или винтовка; ружье зовут: оружью, ручница **южн.** ружжо, стрельба **зап.** пищаль стар. самопал (фитильное), пукалка *цуточн.* Каково ружьецо? Дрянное ружьишко. Крепостное ружьище. Метать, кидать ружьем, делать воинские приемы. Стоять в ружье, под ружьем, быть в военном строю. К ружью! вызов или призыв к оружию. Положить ружье, сдать пленным. Без ружья, что без жены. Ружье солдатская жена. Ружье отнимает, арх. и ружье живит, не убивает птицы. Ружья, жены и собаки на подержанье не дают. Коли ружье на праздник заряжено, так испортится. В строю стоять – по ружью держать. Не пуля, а человек человека из ружья убивает. Ружейный, к ружью относящ. На ружейный выстрел, на расстояние это. Ружейная шука, битая весною из ружья. Ружейный мастер или ружейник; -ников, что лично его. Ружейничий, к нему, или к мастерству этому относящийся. Ружейная и ружейня ж. ружейный завод и мастерская; | оружейная, где хранится, собирается оружие. Туляки ружейничают, промышляют этим мастерством» [6, с. 585].

Отже, в процесі свого функціонування мова накопичує культурну інформацію, що, як відомо, відбувається за системою параметрів: мовного (парадигматичного) і мовленнєвого та комунікативного (синтагматичного та прагматичного). Саме так і відображав національно-культурну інформацію у своєму словнику В. Даль.

Таким чином, як носій колективного мовного сприйняття дійсності лексикограф інтуїтивно фіксував елементи антропоцентричної моделі світосприйняття. Саме тому його словник став достатньо об'єктивним джерелом для лінгвокультурологічного та концептуального опису мови.

Перспективу дослідження вбачаємо в необхідності систематизації українізмів, що містяться в словнику В. Даля, для створення бази словника українізмів російської мови, що дасть змогу показати впливову силу української мови, довести її чималий запозичувальний потенціал.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. С. Духовна синергетика рідної мови. Лінгвофілософські нариси : [монографія] / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : ВЦ «Академія», 2009. – 192 с. (Серія «Монограф»). – С. 57.
2. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1985. – 481 с. – С. 80.
3. Гумбольдт фон В. О различии строения человеческих языков и его влияние на духовное развитие человечества / В. фон Гумбольдт // Избр. тр. по языкознанию. – М. : Прогресс, 1984. – С. 37–300.
4. Даль В. И. Напутное слово / В. И. Даль // Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. – М. : Русский язык, 1983. – С. XXI.
5. Даль В. И. О русском словаре / В. И. Даль // Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. – М. : Русский язык, 1983. – Т. 1. – С. XLII.
6. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 тт. / В. Даль. – М. : Русский язык, 1978 : Т. 4. – С. 109, 148, 585.
7. Лихачев Д. С. Заметки о русском / Д. С. Лихачев. – М. : Сов. Россия, 1984. – С. 64.
8. Франко І. «Bel parlar gentil» / І. Франко // Франко І. : Збір. творів : у 50-ти т. / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 37. – С. 5–20.

Г. Я. Намачинская,
Харьковский национальный педагогический университет
имени Г. С. Сковороды, г. Харьков, Украина

ОСНОВА ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ В. ДАЛЯ: ЭТНОКУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ

Язык – феномен культуры, воссоздающий ментальность народа, источник энергетического кода каждого этноса. Языковая картина мира последовательно отражает мировоззрение человека, представляет миропонимание, мировидение и мироощущение каждого этноса. Ни одну лингвистическую проблему нельзя решить, если языкознание не поднимется до понимания языка как «деятельности духа». В процессе анализа этнокультурной лексики наиболее последовательно прослеживается возможность увидеть национально-культурную специфику того или иного этноса. Важное место занимает такая лексика в словаре В. Даля, последовательно фиксирующего украинизмы, прежде всего экзотизмы. В украинском языкознании словарь В. Даля недостаточно исследован в аспекте учета донорской функции украинского языка, привнесшего в русский язык определенное количество лексических единиц вследствие соответствующей метисации, контактов. Своеобразие рассматриваемого словаря заключается именно в представлении национально-культурной специфики, национального компонента, входящего в структуру лексического значения слова, воссоздающего соответствующие коннотации. Лексикограф последовательно доказывает, что язык народа тесно связан с его жизнью, отражает контакты с соседними народами и их языками, соответственно заимствуя языковые единицы, среди которых и украинизмы.

Ключевые слова: заимствование; словарь В. Даля; национально-культурная специфика; украинизм; экзотизм.

H. Namachynska,
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine

BACKGROUND OF DAHL'S LEXICOGRAPHICAL CONCEPT: ETHNO-CULTURAL ASPECT

Language is the phenomenon of culture that reflects the mentality of the people, the energy source code of each ethnic group. Linguistic picture of the world reflects the human world, represents the worldview, the outlook and the attitude of each ethnic group. None linguistic problem can be solved if linguistics does not rise to the understanding of a language as «an activity of the spirit.» An opportunity to see a national-cultural specificity appears most consistently in a certain ethnic group. Such vocabulary takes an important place in V. Dahl's Dictionary, who consistently fixed the Ukrainianisms first of all the ekzotyzyms. The purpose of the article is to show the classical linguistics methodological position, the relationship between a language and a «spirit of people»; V. Dahl's lexicographical masterpiece was reproduced in the nineteenth century, which was designed on the fact of borrowing as a result of Russian Ukrainianisms appropriate language contacts. Up to now it hasn't been the subject of a separate study. This is the novelty of a scientific research. So, in the Ukrainian linguistics V. Dahl's Dictionary hasn't been sufficiently investigated in terms of the donor consideration features of the Ukrainian language which lended a lot of Russian lexical units as a result of a cross-breeding (metysatsia), a relevant interaction. The originality of the proposed dictionary is precisely a consistent representation of a national-cultural specificity, a national component that is the part of the lexical meaning, reproducing the relevant connotation pragmatics in general. Giving the interpretation of the word the compiler also offers the reflections on the possible etymology of the word. The lexicographer consistently proves that the language of people is closely linked to their life, reflects contacts with neighbouring nations, their languages and cultures, respectively the process of borrowing of the language units, including a considerable number of the Ukrainianisms. As a carrier of collective linguistic knowledge the lexicographer intuitively recorded the elements of the anthropocentric worldview model. That is why it became an objective source of a linguistic and cultural language description. The perspective study is to systematize the Ukrainianisms which are recorded in Dahl's Dictionary, to create a database dictionary of the Ukrainianisms in the Russian language, which will help to show a considerable strength of the influential Ukrainian language, to prove its potential.

Keywords: ekzotyzyms; borrowings; Dahl's Dictionary; national and cultural specificity; Ukrainianisms.